

Van Schollevaarseiland tot Naardermeer

Veranderende toekomstbeelden over het verdwijnen van de natuur uit Nederland, 1860-1900

LEEN DRESEN

From Schollevaarseiland to Naardermeer. Changing visions of the disappearance of nature in the Netherlands, 1860-1900

From 1860 onwards various authors reported in Dutch magazines about field trips to a natural phenomenon that they took to be on the brink of extinction in the Netherlands. Seeing this large colony of nesting birds, living in a wetland lake between the cultivated areas of Holland and Utrecht, was a rare last chance of seeing wildlife as it would have been in the undisturbed marshlands of ancient Holland. Reporters like the academic zoologist Pieter Harting, the landscape painter Willem Roelofs and the secondary school teacher J.A. Bientjes all published their experiences for a general audience. Readers were urged to visit this spectacle soon, before the ongoing process of land reclamation drained the lake. By following these published reports over time, we can see changes in the appreciation of the idea that the last remnants of this ‘original’ natural landscape would soon disappear.

In de tweede helft van de negentiende eeuw komen in natuurkennis populariserende publicaties regelmatig passages voor waarin geschetst wordt hoe het Nederlandse landschap er volgens de auteurs in de nabije toekomst uit zou gaan zien. Zo besloot botanicus en publicist Frederik Hartsen zijn verslag uit 1868 over een verkenningstocht in de veenen bij Westbroek bijvoorbeeld met de woorden:

Tot afscheid eene bede tot Nederlandsche vrienden van de plantenkunde! Laat ons toch die veenen van Westbroek in eere houden en ze dikwerf bezoeken, zoolang ze nog vruchtbaar zijn. Wie weet, over een halve eeuw of vroeger behooren ze misschien tot de vaderlandsche geschiedenis. Dàn is de adem der beschaving over die streken heengegaan. Dàn heeft men ergens een kanaal gegraven of een watermolen gezet en is ons veen den weg opgegaan van zoo menig veen. Dàn stuiven er locomotieven over Veldzigt – dan *Feltsicht* gespeld! – en brengen brommende fabrieken er den grond aan het dreunen.¹

1 F.A. Hartsen, ‘Botanische strooptogt in de veenen van Westbroek’, *Album der Natuur* 17 (1868), 253. De voorspelling dat Veldzigt dan als Feltsicht gespeld zal worden is een toespeling op de in 1866 nieuw voorgestelde spelling in de *Woordenlijst voor de spelling der Nederlandsche taal* van De Vries en Te Winkel. In een voetnoot geeft Hartsen aan: ‘Immers nu reeds schrijven we “uitzicht” [was uitzigt] en “samen” [was zamen]’.

Grondtoon van de geschetste toekomstbeelden in deze publicaties is doorgaans de enorme verandering die het landschap binnenkort zou ondergaan. Wat nog resteerde aan onontgonnen gebieden zou met nieuwe technieken op korte termijn in cultuur kunnen worden gebracht en daarmee zou het aangezicht van duinen, heidevelden, veengebieden en plassenlandschappen onherkenbaar transformeren.² In dezelfde artikelen wordt de lezer vaak aangespoord om een bezoek te brengen aan de overgebleven plaatsen waar de natuur nog kon worden bewonderd in haar oorspronkelijke toestand.³ Want binnenkort zouden ook deze laatste resten verdwenen zijn, is de daarbij uitgesproken verwachting, door de veranderingen die over het land zouden komen met wat Hartsen noemt ‘de adem der beschaving’.

Bij dit vooruitzicht werd aanvankelijk hoogstens een milde vorm van spijt uitgesproken, alsof het onredelijk zou zijn om een dergelijk ontwikkelingsproces al te zeer te betreuren. Pas tegen het einde van de negentiende eeuw won in natuurjournalistieke teksten de gedachte terrein om het verloren gaan van de laatste resten ‘oorspronkelijke’ natuur in het eigen land als een probleem te beschouwen, en als een proces waar een grens aan moest worden gesteld. Deze ‘vertraagde’ reactie is opmerkelijk, omdat hieruit blijkt dat het ontstaan van de natuurbeschermingsgedachte – anders dan soms wordt aangenomen – niet direct volgde op het besef dat de laatste resten van de vroegere natuur op het punt van verdwijnen stonden.⁴

In dit artikel zal ik de veranderende opstelling ten aanzien van het toekomstbeeld van een Nederland zonder ‘vrije’ natuur aan de hand van een specifiek geval bestuderen. Ik gebruik rapportages over een bezoek aan de laatste grote kolonie moerasvogels in Nederland, zoals deze vanaf 1860 in verschillende tijdschriften zouden verschijnen, om daarmee zicht te krijgen op de veranderende culturele waardering van het idee dat men oog in oog stond met een eindig vaderlands natuurtoneel.

2 De meer specifiek te verwachten termijn was hierbij voor ieder van deze landschapstypen verschillend, al naar gelang de aard van de obstakels die ontginning vooralsnog in de weg stonden. Zo was bij de ontginning van heidevelden het gemeenschappelijk grondbezit bijvoorbeeld een weerbarstig probleem: vergl. W.H. de Beaufort, ‘De woeste gronden in Nederland’, *De Gids* 46 (1882), deel IV, 1-26.

3 Deze combinatie van toekomstvoorspelling en een laatste bezoek komt bijvoorbeeld ook reeds voor in het eerste artikel dat Frederik van Eeden sr. schreef voor het tijdschrift *Album der Natuur*: ‘Reeds zie ik hoe die landbouw begeerige blikken slaat op de vrije duinen; ik zie de vierkante aardappelen en erwtenvelden het natuurlijke groen en de wilde bloemen meer en meer verdringen: wel is de strijd nog groot, maar de Landbouw zal overwinnen, want hij is de sterkste; doch eer dit geschiedt, laat ons dan voor het laatst nog eens onze vrijheid en onze jeugd genieten op die bergen van Holland, en voor het laatst nog eens neerzien op hunne bevallige Flora.’ F.W. van Eeden, ‘De Woekerplanten’, *Album der Natuur* 3 (1854), 295.

4 Het ontstaan van de natuurbeschermingsgedachte in Nederland is nog relatief weinig vanuit cultuurhistorisch perspectief onderzocht (zie noot 91 voor enkele voorbeelden). De theorievorming over de opkomst van de monumentenzorg levert nuttig vergelijkingsmateriaal; zie bijvoorbeeld de bijdragen van Willemien Roenhorst en Wessel Krul in Frans Grijzenhout (ed.), *Erfgoed. De geschiedenis van een begrip* (Amsterdam 2007).

De moerasvogelkolonie als beeld van oernatuur: Hermann Schlegel

Het was de Leidse museumdirecteur Hermann Schlegel die in 1860 het startschot gaf voor een nieuwe belangstelling voor moerasvogelkolonies in Nederland.⁵ Schlegel wees er in dat jaar op dat een bezoeker van een dergelijke kolonie, die de vogels in grote zwermen zag opvliegen, daarmee een beeld voor ogen had dat vrijwel nergens meer voorkwam. In de jongste versie van zijn plaatwerk over de Nederlandse vogels stelde hij dat er nog maar één plaats was overgebleven waar het mogelijk was zich een denkbeeld te vormen van het overweldigende aantal vogels dat oorspronkelijk leefde in het laaggelegen deel van Nederland, toen dit gebied nog nauwelijks door mensen bewoond werd en bestond uit uitgestekte moerassen, overstromde vlaktes en bossen.⁶ Die plaats was het Schollevaarseiland, een eilandje in een plas tussen Rotterdam en Gouda, waar een omvangrijke kolonie van aalscholvers, lepelaars en andere grote watervogels nestelde.⁷ Het door Schlegel met een plaat geïllustreerde beeld van dichte zwermen vogels die, door de nadering van een bootje opgeschrikt, rond dit eiland opvliegen werd een begrip onder Nederlandse natuurkenners (afb. 1). Menig liefhebber ging op pad om dit schouwspel met eigen ogen te aanschouwen. En een breder publiek kon deze tochten meebeleven dankzij verlagen in bladen als *Album der Natuur* en *Eigen Haard*.⁸

Het plassegebied waar het Schollevaarseiland in lag zou tussen 1865 en 1875 worden drooggemalen, zodat de moeras- en watervogels daar werden verdreven.⁹ Maar ook in de decennia daarna bleven er excursieverlagen verschijnen over een laatste grote kolonie moerasvogels in Nederland. Rond 1880 werd de aanwezigheid gemeld van een grote kolonie in het Horstermeer, ten noorden van Utrecht. En nadat ook hier kort na 1880 de gemalen in werking waren gezet vond – naar men aannam – dezelfde kolonie vogels een toevluchtsoord

5 Deze Hermann Schlegel, van Duitse origine, was sinds 1825 in het Leidse Rijks Museum van Natuurlijke Historie werkzaam. Van hieruit groeide hij uit tot een internationaal bekend dierkundige. Zie over Schlegel o.a. G.A. Brouwer, *Historische gegevens over onze vroegere ornithologen* (Leiden 1954) 54–63. Een recente studie met bibliografisch overzicht is H.L. de Jonge, 'Macht, machinaties en musea', *BMGN* 120 (2005), 177–206.

6 Met veel toewijding leverde Schlegel de tekst en illustraties voor een tweetal overzichtswerken van de in Nederland voorkomende vogelsoorten: met kostbaar plaatwerk als *De vogels van Nederland beschreven en afgebeeld* (Leiden 1854–1858) en kort daarop met eenvoudiger plaatwerk als de afdeling *Vogels* binnen de door Kruseman uitgegeven *Natuurlijke historie van Nederland* (Haarlem 1860).

7 Schlegel, *Vogels*, LXVIII–LXX. Het eiland Rottum bood volgens Schlegel deze zelfde mogelijkheid ten aanzien van kustvogels. Hier kreeg men nog een indruk van het oorspronkelijke vogelleven in onbewoonde kuststroken. De naam 'Schollevaarseiland' wijst overigens ook op een opvallende aanwezigheid van aalscholvers.

8 Zie over het *Album der Natuur* en het lezerspubliek van dit tijdschrift L. Dresen, 'Op weg naar een nationaal landschap: botanische wandelingen in het Album der Natuur (1861–1909)', *BMGN* 121 (2006), 650–679. Over *Eigen Haard* zie P.J.H. van den Berg, *Welkom in 't leven. Een beschrijving van het geïllustreerde tijdschrift Eigen Haard 1875–1941* (Amsterdam 2003).

9 In dit artikel gebruik ik de term 'moerasvogels' voor zowel aalscholvers, lepelaars als reigers, hoewel volgens ornithologische systematiek de eerste strikt genomen geen moerasvogels maar water- of zwemvogels zijn.

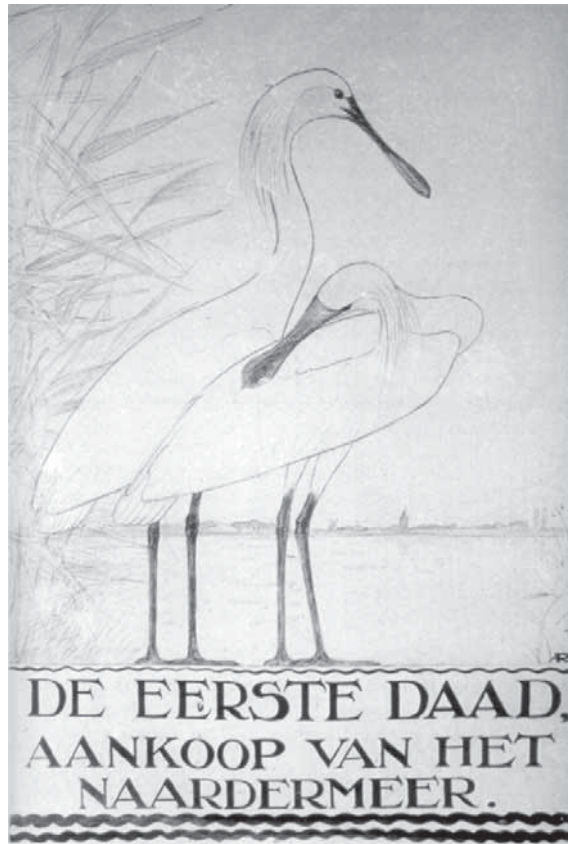
Afb. 1 De wateren rond het Schollevaarseiland zoals weergegeven door Schlegel in diens Vogels uit 1860. Verschillende soorten vogels vliegen in dichte zwermen op bij de nadering van een bootje met bezoekers. Op de voorgrond zijn kleinere eilanden vol met nestelende vogels zichtbaar. Schlegel gebruikte voor dit 'tafereel' in zijn plaatwerk een tekening die de vogelkundige Nozeman rond 1770 bij een bezoek aan het eiland had laten maken.

in het nog iets noordelijker gelegen Naardermeer.¹⁰ Over al deze locaties verschenen natuurjournalistieke bijdragen, waarin de verslaggever steeds aangaf hoe uniek het schouwspel ter plaatse was. Maar bij het Schollevaarseiland en het Horstermeer werd daar nog geen oproep aan verbonden om dit natuurtooneel voor Nederland te behouden en aan het ontginningsproces een grens te stellen. Pas toen de vogels in het Naardermeer voor de derde keer een 'laatste toevluchtsoord' hadden gevonden namen de ontwikkelingen een andere wending. Toen kort na 1900 duidelijk werd dat ook het Naardermeer binnenkort zou worden drooggelegd riep verslaggever Jac. P. Thijsse zijn lezers op om in te grijpen in de gang van zaken. Niet lang daarna zou het Naardermeer inderdaad worden aangekocht door een hiertoe speciaal opgerichte vereniging, om daarmee het eerste natuurmonument van Nederland te worden. Zo werden de lepelaars van het Naardermeer nu het startpunt, en meteen ook een belangrijk beeldmerk van de nieuwe natuurbeschermingsbeweging (afb. 2).¹¹

¹⁰ Het idee dat het hierbij telkens ging om (nakomelingen van) dezelfde groep vogels, waarbij de kolonie zich dus als groep noordwaarts verplaatste van het Schollevaarseiland via het Horstermeer naar het Naardermeer, werd gesuggereerd door Jac. P. Thijsse in *Het intieme leven der vogels* (Haarlem 1906); zie ook noot 38 van dit artikel. De vraag of deze opvatting volgens huidige ornithologische inzichten correct is laat ik hier verder buiten beschouwing, omdat het mij in dit artikel niet te doen is om een ecologische reconstructie van de toenmalige vogelstand maar om (de culturele waardering van) de destijds waargenomen patronen.

¹¹ In een beschouwing op de essentie van het begrip Natuurmonument uit 1923 geeft Thijsse bij-

Afb. 2 *Affiche Ver-
eeniging tot Behoud van
Natuurmonumenten in
Nederland, begin 20e eeuw.*

Het werk van Schlegel uit 1860 had bij dit alles een ander karakter dan de excursieverslagen die in de jaren daarna zouden volgen. Als overzichtswerk kon het systematisch ingaan op de veranderingsprocessen die zich voltrokken in de vogelstand en in het Nederlandse landschap, terwijl de betreffende excursieverslagen zich van een andere, meer journalistieke taal zouden gaan bedienen. Maar het doel was in beide gevallen vergelijkbaar, namelijk de lezer niet alleen een beeld te geven van de huidige situatie, maar ook van de enorme veranderingen die in het landschap gaande waren. Schlegel probeerde dit doel te bereiken door de historische ontwikkelingen te beschrijven, ‘ten einde den lezer in staat te stellen eenige vermoedelijke gevolgtrekkingen te maken hoe het in toekomstige tijden met de vogels van ons land gesteld zal zijn’.¹² In de latere excursieverslagen lieten de verslaggevers deze gevolgtrekkingen meestal niet uitsluitend aan de lezer over. Hier werd vaak een concreet beeld opgeroepen

voorbeeld aan dat de aanwezigheid van lepelaars als zodanig wat hem betreft reeds voldoende is om een terrein te verheffen tot een ‘natuurmonument-landschap van internationale betekenis’. Jac. P. Thijsse, ‘Over Natuurmonumenten’, *De [Groene] Amsterdammer*, 6 oktober 1923.

12 Schlegel, *Vogels*, LXIV.

van hoe die toekomst er uit zou gaan zien, met alle gemalen, locomotieven en andere menselijke interventies die de plaats zouden gaan innemen van wat nu nog soortenrijk natuurgebied was.

In zijn eerdere overzichtslijsten van Nederlandse vogels uit 1852 en 1858 had Schlegel de vogelstand nog als een voornamelijk statisch gegeven beschreven.¹³ Maar in 1860 voegde hij een inleiding toe waarin hij de ‘gedurige veranderingen’ aanwees die in de loop der tijd in de verspreiding van verschillende vogelsoorten waren opgetreden.¹⁴ In het algemeen gesproken, stelde Schlegel in deze inleiding, nemen de in Nederland aanwezige aantallen bij de meeste vogelsoorten jaarlijks af.¹⁵ Als voornaamste oorzaak voor dit verschijnsel wijst hij de mens aan, en wel in eerste instantie door de invloed die de mens op zijn natuurlijke omgeving uitoefent:

In ons land is hij, waar hij kan, bezig meren, plassen en moerassige gronden in te dijken en droog te maken; hij ontgint heidevelden, geesten of andere woeste plekken en streken; legt op de eene plaats houtplantsoenen aan, en roeit aan de andere bosschen uit.¹⁶

Naast deze ingrepen in het landschap beschrijft Schlegel uitgebreid de verschillende soorten ‘vervolgingen’ die de vogels van de mens te lijden hebben. Op steeds toenemende schaal worden vogels gevangen, geschoten en van hun eieren ontdaan. Schlegel spreekt bij dit alles overigens niet openlijk een waardeoordeel uit over de processen die hij beschrijft. Hij ontleedt slechts zoveel mogelijk de verschillende oorzaken, zoals een groeiende bevolking, technologische vernieuwingen, en een ‘uit den tijdgeest voortvloeiende, bij het volk en thans ook bij de jeugd meer en meer opkomende emancipatie van het gezag’.¹⁷ Alleen in zijn woordkeuze klinkt hier en daar door dat hij de beschreven ontwikkelingen persoonlijk betreurt.¹⁸

Dit proces van steeds toenemende ontginning en vervolging was volgens Schlegel de oorzaak van het gegeven dat een grote kolonie moerasvogels in-

13 De lijst uit 1852 was een bijdrage in de *Bouwstoffen voor eene Fauna van Nederland* van Herklots (Deel 1 58-103), die uit 1858 de tekst bij het plaatwerk *De vogels van Nederland beschreven en afgebeeld* (zie noot 6).

14 Schlegel, *Vogels*, LXIV-LXXI. Het valt niet met zekerheid te zeggen waarom Schlegel juist in 1860 deze blik op de temporele ontwikkelingen toevoegde. Het kan een zelfstandige ontwikkeling in zijn werk zijn geweest, maar het paste zeker ook in een toenemende natuurhistorische aandacht voor tijdsverloop en ontwikkelingsfasen.

15 Schlegel, *Vogels*, LXIV-LXXI. Schlegel geeft hierbij aan dat de geconstateerde afname niet voor alle vogelsoorten geldt, maar wel het algemene patroon vormt. Over de betrouwbaarheid van de inschattingen van Schlegel zie J. Kist, ‘Schlegel en onze avifauna’, *Ardea* 45 (1957), 2-23.

16 Schlegel, *Vogels*, LXIV-LXV.

17 Schlegel, *Vogels*, LXV-LXVI. De steeds intensiever wordende vervolging van vogels schrijft Schlegel bijvoorbeeld mede toe aan technologische ontwikkelingen als de uitvinding van de hagel, waarmee het mogelijk werd ‘geheele streken van sommige soorten van vogels te ontvolken’, en moderne transportmiddelen, waarmee vogelproducten in korte tijd ook in andere landen op de markt konden worden gebracht.

18 Een voorbeeld hiervan is de passage op p. LXVI waar hij samenvattend spreekt over ‘de verwoestingen [...] die de maatschappij, als een geheel beschouwd, op de overige levende schepselen uitoefent’. De keuze voor het woord ‘verwoestingen’ lijkt hier een oordeel weer te geven.

middels op nog maar één plaats in Nederland kon voorkomen.¹⁹ Een dergelijke kolonie kon alleen daar nog bestaan waar een ‘streng bescherming of eigenlijk volmaakte afsluiting’ jegens vervolgingen mogelijk was. Het Schollevaarseiland bood als laatste een dergelijke veilige locatie.²⁰ De pachter die op het eiland woonde en het recht op exploitatie van de vogels genoot kon bezoekers die op strooptocht waren betrekkelijk eenvoudig weren, omdat het eiland alleen door middel van een boottocht te bereiken viel. Wanneer de pachter zelf ook niet al te veel eieren en jonge vogels uit de nesten haalde, kon op die manier een kolonie van aanzienlijke omvang floreren.

Maar Schlegel vermoedde in 1860 waarschijnlijk al wel dat ook op deze plaats het door hem beschreven patroon van ‘meren, plassen en moerassige gronden in te dijken en droog te maken’ zich zou gaan voltrekken. In de directe nabijheid van zijn woonplaats Leiden was rond 1850 het Haarlemmermeer met behulp van stoommachines drooggelegd; en meteen ten oosten van het Schollevaarseiland was tegen 1840 al een groot plassengebied veranderd in de nieuwe Zuidplaspolder.²¹ Het leek slechts een kwestie van tijd voordat het ook het Schielandse plassengebied zo zou vergaan.

Een bezoek aan het Schollevaarseiland: Pieter Harting

In de zomer van 1864 deed redacteur Pieter Harting in het *Album der Natuur* verslag van een bezoek dat hij eerder dat jaar bracht aan het Schollevaarseiland.²² Meestal schreef Harting in het *Album der Natuur* niet over de excursies die hij als Utrechtse hoogleraar met zijn studenten ondernam.²³ Maar een bezoek aan het Schollevaarseiland was iets bijzonders: het ging om een plaats die naar hij aannam vele lezers kenden uit het werk van Schlegel, maar die lastig te bereiken was. Zoals Harting aan het begin van zijn verslag aangeeft vormde de weergave bij Schlegel ook de directe aanleiding voor zijn bezoek:

19 Op p. LXVII van zijn inleiding typeert Schlegel de situatie voor de betreffende vogelsoorten in Nederland als: ‘De broed-koloniën der Reigers zijn veel minder algemeen dan vroeger; die der Aalscholvers en Lepelaars werden allengs nagenoeg op eene enkele plaats beperkt, en bestaan slechts nog door de volstreckte bescherming welke zij genieten.’

20 Schlegel specificeert de aard van deze ‘volmaakte afsluiting van de vervolgingen van den mensch’ (aldus op p. LXVIII; vergl. ook p. LXVII, ‘de volstreckte bescherming welke zij genieten’) niet nader, maar we mogen aannemen dat het eiland-karakter van deze locatie hier een grote rol bij speelde.

21 Verg. H.W. Lintsen, ‘Stoom en bemaling’, *Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890* deel IV (Zutphen 1993), 131-148.

22 P. Harting, ‘Een bezoek aan het Schollevaars-eiland’, *Album der Natuur* 13 (1864), 243-253. Pieter Harting doceerde o.a. plant- en dierkunde aan de universiteit van Utrecht, en genoot landelijke bekendheid door zijn publicaties op velerlei maatschappelijk terrein. Vanaf de start van het *Album der Natuur* in 1852 tot vlak voor zijn overlijden in 1885 was hij de meest beeldbepalende redacteur van dit tijdschrift. Zie over Harting o.a. B. Theunissen, ‘Nut en nog eens nut’ (Hilversum 2000) 57-79.

23 Het Utrechtse studiegezelschap *Natura Dux Nobis et Auspex* was door Harting in 1853 opgericht met een tiental van zijn studenten. In de voorjaars- en zomermaanden ondernam het gezelschap natuurhistorische wandeltochten en ook meerdaagse excursies. Zie o.a. P. Harting, *Mijne Herinneringen* (Amsterdam 1961) 78-81 en A.A.W. Hubrecht, ‘Pieter Harting’, *De Gids* 50 (1886) deel 1, 158-161.

Aan velen onzer lezers zijn voorzeker de beide fraaije platen bekend, door den heer Schlegel gevoegd bij het door hem bewerkte gedeelte van de *Natuurlijke historie van Nederland*, afdeling *Vogels*, en waarop twee tafereelen van het vogelleven op het Schollevaars-eiland zijn voorgesteld. [...] Het waren inzonderheid deze platen, die bij mij den lust opwekten om persoonlijk kennis te maken met een oord, waar men nog het oorspronkelijk vogelleven in zijnen vollen rijkdom kon aanschouwen.²⁴

Met de tekst en vooral ook de afbeeldingen van Schlegel voor ogen (zie afb. 1) gingen Harting en zijn studenten op pad, om dit toonbeeld van ‘oorspronkelijk vogelleven’ met eigen ogen te aanschouwen.²⁵ De waterstaatkundige situatie van het Schollevaarseiland, zoals Pieter Harting deze in 1864 aantrof, was in veel opzichten vergelijkbaar met de situatie van het Horstermeer en het Naardermeer, waar de vogelkolonie enkele decennia later zou neerstrijken. In al deze gevallen ging het om een plassengebied dat in een eerdere fase polderland was geweest, maar waar het water gaandeweg weer de overhand had gekregen.²⁶ Daarbij was in het geval van het Schollevaarseiland een oude ringdijk als een soort van atol boven de watervlakte blijven uitsteken: een ideale locatie voor een kolonie moerasvogels, die zich op dit eiland en de vele kleine omringende eilandjes kon vestigen (vgl. afb. 1 en 3).²⁷ Naar dit gebied begaven Harting en zijn studenten zich dus op weg, toen zij op 14 mei 1864 vanuit Utrecht de trein namen richting Rotterdam. Bij het station van Nieuwerkerk wachtte een oude visser hen op als lokale gids, dankzij de bemiddeling van een Rotterdamse vriend van Harting.²⁸ Een half uur lopen en een half uur varen met een drietal roeiboten door het landschap van polders en plassen bracht het gezelschap bij het eiland. Meteen al aan het station echter waarschuwde de gids, in Hartings woorden ‘een tachtigjarige, maar nog kloeke grijsaard’, de heren dat zij geen al te grote verwachtingen moesten koesteren van de aantallen vogels op het eiland.

Van hem vernamen wij reeds dadelijk, dat het Schollevaars-eiland, of, – zoo als men het daar in den omtrek meer gewoonlijk noemt, – het Reigerbosch niet meer is wat het eenmaal was en zoo als hij zelf het in zijne jeugd gekend had, toen de

24 Harting, ‘Een bezoek’, 243.

25 Behalve een plaat van de buitenwateren van het eiland, naar een tekening die Nozeman rond 1770 had laten maken bij diens bezoek aan het eiland (zie afb. 1), nam Schlegel ook een plaat op van de binnenwateren van het eiland (Schlegel, *Vogels*, Tafereel xvi en Tafereel xvii; de titels ‘binnenwateren’ en ‘buitenwateren’ zijn omgewisseld). Het tafereel van de binnenwateren toont in kleurensteendruk een oeverpartij van het eiland, met per vogelsoort enkele groter weergegeven exemplaren, ieder op een kenmerkende plaats in het landschap.

26 Harting was zich van dit verleden van het gebied als droogliggend polderland bewust: ‘Een bezoek’, 245-246.

27 Deze ringdijk of kade was een overblijfsel van een inpolderpoging in de 17e eeuw, waarbij het binnen de ringdijk liggende meertje (het zogeheten IJsselmeer) tussen 1634 en 1658 werd drooggemalen; zie W. Paul, ‘Van IJsselmeer tot Schollevaarseiland’, *Verleden Tijdschrift* nr. 45 (1996), 24-28.

28 Harting, ‘Een bezoek’, 244. Deze lokale gids – door Harting niet bij naam genoemd – had ‘de laatste achtenzestig jaren van zijn leven jagende en visschende doorgebracht’ en kende de hele streek derhalve ‘beter dan menig stedeling de straten zijner woonplaats’.

Afb. 3 Plasseengebied tussen Kratingen en Nieuwerkerk, situatie rond 1820. In een lichte kleur zijn de vele voormalige polders zichtbaar die – door uitvening – nu als plassen onder water staan. Het Schollevarseiland steekt als een ronde vorm uit in de ondergelopen Wollefoppenspolder. Het dorp Nieuwerkerk ligt op een T-kruising van dijken temidden van vier plassen rechts op kaart. Veertien van de vijftien plassen ten westen van Nieuwerkerk zouden rond 1870 worden drooggemalen als de nieuwe Prins Alexanderpolder. De twee plassen ten oosten van Nieuwerkerk werden tussen 1830 en 1840 drooggemalen als onderdeel van de grote Zuidplaspolder. Kaart Hoogheemraadschap Schieland, naar weergave bij Brouwer, Historische gegevens, plaat IX.

broedende vogels hier en daar slechts tussenruimten van drie voet open lieten. Hun aantal was, verhaalde hij ons, allengs zeer verminderd. Sommige soorten, die daar vroeger zeer menigvuldig waren geweest, waren geheel verdwenen. Voor drie jaren had hij er den laatsten Schollevaar gezien. Wij moesten ons derhalve op eene teleurstelling onzer hoofdverwachting voorbereiden.²⁹

Inderdaad blijkt het vogelleven dat de bezoekers even later op het eiland aantreffen niet meer de ‘volle rijkdom’ te vertonen die Schlegel vier jaar eerder nog had beloofd. Aalscholvers zijn niet meer te vinden op het eiland, en ook van de overige soorten moerasvogels vallen de aantallen tegen. Met een pistoolschot – ‘met los kruid’ – lukt het de bezoekers weliswaar om op een enkele plaats nog een groep vogels (merendeels reigers) in een zwerm te laten opvliegen; maar dit schouwspel herinnerde volgens Harting alleen nog maar in de verte aan het

29 Harting, ‘Een bezoek’, 244.

beeld van de dichte zwermen die honderd jaar eerder op dezelfde plaats waren opgevlogen bij het naderen van een roeiboort, zoals op de prent bij Schlegel was afgebeeld (zie afb. 1).³⁰

Ondanks deze teleurstelling maken Harting en zijn studenten toch maar het beste van hun bezoek aan het eiland, onder andere door de vreemde soortige hoge graspollen die zij er aantreffen – mogelijk de overblijfselen van de nesten van de verdwenen aalscholvers? – nauwgezet te bestuderen en te tekenen.³¹ Ook brengen zij een bezoek aan de ‘tamelijk bejaarde’ pachter die op het eiland woont en die mede leeft van wat de vogelkolonie opbrengt in de vorm van eieren en jonge vogels, die hij in het voorjaar wekelijks in Rotterdam voor consumptie verkoopt. Ieder jaar ziet de pachter deze oogst van het eiland kleiner worden, geeft Harting in zijn verslag in het *Album* aan, en dat is ook geen wonder: ‘Wanneer men de eijeren weghaalt en de jonge vogels doodt, dan moet het wel daarmee eindigen, dat er ten slotte ook geen ouden meer zijn, die eijeren leggen en bebroeden’.³²

Dat de vogelkolonie van het Schollevaarseiland weinig toekomst had op deze plaats, was voor Harting bij dit alles duidelijk. Ten eerste trof hij de vogelstand ter plaatse een stuk minder overdadig aan dan Schlegel vier jaar eerder had beschreven. Hoewel hij de typering van Schlegel nergens expliciet onbetrouwbaar noemt geeft Harting in zijn verslag enkele duidelijke aanwijzingen dat de afname van de vogelstand rond het eiland waarschijnlijk al enige tijd gaande was.³³ Hierbij laat hij vooral de ervaringen spreken van twee mensen die altijd in het gebied hadden gewoond en gewerkt: hun bejaarde gids, die in de loop van zijn leven het aantal vogels ‘allengs’ zag verminderen, en de oude pachter, die zijn oogst eveneens van jaar tot jaar zag afnemen.

Naast dit proces van afname was er bovendien nog een andere reden waarom de moerasvogelkolonie weinig toekomst had op deze plaats. Het leek Harting zowel aannemelijk als wenselijk dat het betreffende plassegebied ‘eerlang’ weer in vruchtbaar polderland zou worden herschapen. Als hij met zijn reisgezelschap van het treinstation naar het dorp Nieuwerkerk loopt heeft hij dit toekomstbeeld zelfs letterlijk voor ogen, uitkijkend over de nieuwe Zuidplaspolder:

Ter regter of oostzijde van den weg, die naar het dorpje leidt, overzagen wij de voormalige Zuidplas, die, voor een twintigtal jaren droog gemalen, thans een uit-

30 Harting, ‘Een bezoek’, 252. Zie ook op p. 251: ‘Eene enkele plek vertoont echter nog een laatste spoor van het eenmaal zoo weelderige vogelleven [...] en het was inderdaad een fraai gezicht die groote vogels, meerendeels reigers, in wijde kringen gedurende eenige oogenblikken rondom hunne broedplaats te zien rondzweven’.

31 Harting, ‘Een bezoek’, 247-250, met drie afbeeldingen. Zoals zou blijken uit het later te bespreken artikel van Roelofs, die de nestelende aalscholvers in levende lijve kon waarnemen, ging het inderdaad om resten van nesten.

32 Harting, ‘Een bezoek’, 253.

33 Zo legt Harting meer nadruk dan Schlegel zelf op het gegeven dat de prent die Schlegel gebruikte in feite een weergave van de situatie van honderd jaar eerder was. Harting, ‘Een bezoek’, 243 en 252. Schlegel had in 1860 bij het gebruik van deze afbeelding nog gesteld dat ‘sedert den tijd van Nozeman [dus rond 1770, LD] gene veranderingen in den aard dezer streken hebben plaats gehad’: Schlegel, *Vogels*, LXIX noot 1.

gestrekte polder daarstelt, van drie of vier ellen diepte beneden het vlak van het omringende water, en ter linker of westzijde blikte ons oog op de zich ver uitstreckende Zevenhuizensche plassen, die wij hopen dat ook eenmaal in vruchtbare landsdouwen zullen herschapen worden.³⁴

Met dit alles concludeerde Harting aan het einde van zijn verslag dat het eiland niet meer het 'toonbeeld van oorspronkelijk vogelleven' bood dat hij hoopte er aan te treffen:

Het Schollevaars-eiland als toonbeeld van het oorspronkelijke vogelleven in deze gewesten heeft dus grootendeels zijne beteekenis verloren. Het is een der vele plekken, waar de mensch, door eigenbelang gedreven, misbruik heeft gemaakt van zijne overmagt. En mogt het eerlang op nieuw, door uitmaling der plas, een deel uitmaken van eenen vruchtbaren polder, dan zal het nog slechts in de herinnering bestaan dergenen, die het in den vroegeren toestand gekend hebben.³⁵

Op deze vaststelling volgde geen uiting van spijt of een oproep tot ingrijpen, ook al lijkt Harting er impliciet van uit te gaan dat met het verdwijnen van het eiland tegelijk ook de laatste grote kolonie moerasvogels uit Nederland zal zijn verdwenen.³⁶ Niet lang na het bezoek van Harting, tussen 1865 en 1875, zou het betreffende plassegebied inderdaad worden drooggemalen tot een nieuwe grote polder: de Prins Alexanderpolder.³⁷ Maar de hierdoor verdreven moerasvogels lukte het kennelijk toch om elders een plaats te vinden waar zij opnieuw een grote kolonie konden vormen. Vanaf deze tijd verschijnen er berichten over een grote kolonie in het Horstermeer boven Utrecht.³⁸

De herinnering aan het Schollevaarseiland bleef ondertussen inderdaad voortleven, zoals Harting al had voorspeld. In de daaropvolgende decennia werd nog regelmatig over het eiland gesproken in publicaties, en werd gaandeweg ook meer spijt over het verlies van deze locatie uitgesproken dan Harting in 1864 op schrift had gesteld.³⁹

34 Harting, 'Een bezoek', 244. Wat Harting de Zevenhuizensche plassen noemt is het gebied van totaal vijftien plassen waar het Schollevaarseiland in lag; zie voor een topografische situatieschets (toelichting bij) afb. 3.

35 Harting, 'Een bezoek', 253.

36 Harting kende immers de stelling van Schlegel dat het Schollevaarseiland de laatste plaats was waar men een dergelijke kolonie nog kon bewonderen, en geeft nergens in zijn artikel aan dat de vogels naar zijn inschatting nog wel elders een nieuwe nestelgelegenheid zullen kunnen vinden. Bovendien lijkt de toestand waarin Harting het Schollevaarseiland aantrof het door Schlegel geschetste beeld van een algemene afname door gestage overbejaging alleen maar te bevestigen. Zelfs het Schollevaarseiland bleek hiervoor dus niet veilig te zijn.

37 Zie K. van der Pols, *De Alexanderpolder drooggemalen* (Rotterdam 1990).

38 Zie Brouwer, *Historische gegevens*, 81-82 voor een overzicht van publicaties tussen 1866 en 1880. Thijsse (in *Het intieme leven der vogels*, 79) neemt aan dat deze vogels van het Schollevaarseiland afkomstig waren: 'Omstreeks 1870 werden de polders bij Nieuwerkerk en Rotterdam droog gelegd en toen verstrooiden de lepelaars zich over ons land. De hoofdwacht sloeg haar tenten op in het Horstermeer'. Brouwer (zie boven) gaat er van uit dat een grote kolonie aalscholvers, reigers en lepelaars al rond 1850 in het Horstermeer aanwezig was.

39 Een voorbeeld hiervan is M.C. Piepers, 'Bescherming van dieren en planten van staatswege', *Vragen des Tijds* 22 (1896) deel 1, 168-192, aldaar op p. 181-182. Ook Jac. P. Thijsse zou de herinnering aan het Schollevaarseiland levend houden.

Een landschapschilder tussen de vogels: Willem Roelofs

In 1880 verscheen opnieuw een verslag van een bezoek aan een kolonie moerasvogels in het *Album der Natuur*. Deze keer was het niet redacteur Pieter Harting, maar een bijzondere gastauteur die de pen had opgepakt om verslag te doen van een expeditie op binnenlands terrein. Zoals de redactie met gepaste trots vermeldde betrof het niemand minder dan de schilder Willem Roelofs, die op dat moment faam genoot als schilder van landschappen zoals plassen en weilanden onder Hollandse wolkenluchten.⁴⁰ Hoewel dezelfde Roelofs sinds jaar en dag een gepassioneerde natuuronderzoeker was, die gespecialiseerde entomologische vakpublicaties op zijn naam had staan, had hij niet eerder een artikel gepubliceerd in het breder georiënteerde *Album der Natuur*.⁴¹ Tegelijkertijd zond Roelofs een bijdrage over hetzelfde onderwerp – een vogelkolonie in het Horstermeer – naar het geïllustreerde weekblad *Eigen Haard*, waar eveneens niet eerder een tekst van zijn hand in verschenen was.⁴² Deze twee bijdragen van Roelofs vormen een opmerkelijk geheel.⁴³ Het lijkt erop dat de schilder hiermee een signaal wilde afgeven.

Zowel het (langere en meer gedetailleerde) verslag in het *Album der Natuur* als het (korte en meer voor de hele familie geschikte) artikel in *Eigen Haard* heeft als kern een beschrijving van de typische eigenschappen van aalscholvers en lepelaars, als aanvulling op de fraaie illustraties van de vogels die Roelofs tegelijkertijd aanleverde (afb. 4).⁴⁴ Ook geeft de tekst in beide gevallen een sfeerimpressie van de tocht per roeiboort naar de nestplaatsen. In het artikel voor *Eigen Haard* gaf Roelofs bovendien een praktische aanwijzing over hoe het Horstermeer te bereiken viel.⁴⁵

40 W. Roelofs, 'Eene kolonie van aalscholvers en lepelaars in de Horstermeer', *Album der Natuur* 29 (1880), 273-279, aldaar voetnoot van redactie op p. 273. Anders dan veel – iets jongere – schilders van de Haagse School specialiseerde Roelofs zich niet in streken met een zandbodem, zoals duinen en heidelandschappen, maar juist in het 'natte' Hollandse landschap – waar moerasvogels bij uitstek voorkwamen. Zie over Roelofs als schilder: M. van Heteren en R.J. te Rijdt (ed.), *Willem Roelofs 1822-1897. De adem der natuur* (Bussum 2006).

41 Zie over de (dagelijkse!) entomologische studies van Roelofs Van Heteren en Te Rijdt, *Willem Roelofs*, 32 en 179-182.

42 W. Roelofs, 'Eene vogelkolonie aan de Horstermeer', *Eigen Haard* 6 (1880), 311-312. *Eigen Haard* had twee keer eerder een kunstplaat van Roelofs gereproduceerd, maar nieuw in 1880 was dat Roelofs ook zelf een begeleidende tekst aanleverde. Deze eerdere kunstplaten (zie afb. 5) waren 'Hollandsch Landschap', zonder begeleidende tekst, in *Eigen Haard* 2 (1876) 25 en een plaat met dezelfde titel, opgenomen in een portret van Roelofs geschreven door Carel Vosmaer: 'Willem Roelofs', *Eigen Haard* 5 (1879), 450-453.

43 De bijdrage in *Eigen Haard* verscheen als eerste van beide artikelen, in aflevering 32 van dit weekblad, begin juli van het jaar 1880. Het artikel in het *Album der Natuur* verscheen later die zomer: zie ook noot 85.

44 Conform het uitgavetechnische karakter van deze beide tijdschriften vormt de illustratie in *Eigen Haard* een grote paginavullende houtgravure (zie afb. 4) en zijn in het op kleiner formaat uitgegeven *Album der Natuur* een drietal kleinere studies van een aalscholver of lepelaar in kenmerkende houding weergegeven.

45 In het verslag in het *Album der Natuur* ontbreekt deze praktische aanwijzing. Waarschijnlijk ging Roelofs er van uit dat de meeste lezers van het *Album der Natuur* ook zijn publicatie in *Eigen Haard* onder ogen zouden krijgen. Beide uitgaven verschenen in de zomer van 1880, en het is aannemelijk dat

Afb. 4 'Een vogelkolonie aan de Horstermeer. Naar de natuur geschetst en op hout geteekend door W. Roelofs', paginavullende houtgravure in het tijdschrift *Eigen Haard*, 1880.

Maar rondom al deze toeristische en dierkundige feitelijkheden wordt een groter thema aangesneden: namelijk de vraag wat een wenselijke toekomst zou moeten zijn voor dit gebied, en daarmee ook voor de besproken diersoorten in Nederland. In het *Album der Natuur* stelde Roelofs dit thema in de opening van het artikel direct nadrukkelijk aan de orde:

Onze plassen en lage venen worden meer en meer op groote schaal drooggemaakt. Weinigen zullen zich over die aanwinst van land beklagen en betreuren dat groote oppervlakten, nu slechts voor de visscherij en de nijverheid van het rietsnijden van waarde, in vruchtbare weiden en akkers herschapen worden. De vriend der ongekunstelde natuur ziet het echter met leedwezen aan, dat eene der plaatsen van zijne lievelingsstudie steeds kleiner wordt. Vele planten toch, aan plassen en moerassen eigen, verdwijnen met deze of worden zeldzamer. De dieren die zij huisvesten en die er zich mede voeden, deelen in hun lot, en sommige soorten zullen in de toekomst misschien niet meer als tot de inlandsche behorende kunnen gerekend worden.

Het kan dus eenige belangstelling wekken, eene schets te geven van een der minst gewone tooneelen, die de nabijheid onzer watervlakten nog opleveren en die binnen eenige jaren waarschijnlijk niet meer zullen bestaan.

Het valt op in deze passage hoe kort volgens Roelofs de tijdspanne was die nog restte voordat de door hem beschreven kolonie moerasvogels verdwenen zou

het lezerspubliek van beide bladen voor een aanzienlijk deel overlapte. Zie ook noot 8 voor het lezerspubliek van beide bladen.

zijn: dit tafereel zou hier te lande volgens hem ‘binnen eenige jaren’ waarschijnlijk niet meer bestaan. Alsof hij dit proces wou illustreren vervolgde Roelofs zijn tekst met het voorbeeld van het Schollevaarseiland, waar de vogels onlangs waren verdreven: ‘[deze] plas is drooggemaakt en waar vroeger Aalscholvers, verschillende reiger- en eendensoorten woonden, weiden nu vette melkkoeien en woldragende schapen’,⁴⁶

Ook valt de voorzichtigheid op waarmee Roelofs een oordeel geeft over de ontwikkelingen die hij beschrijft. Hij begint met te stellen dat weinigen zich over ‘die aanwinst van land’ zullen beklagen. In de daaropvolgende zin echter drukt hij – in onpersoonlijke vorm – uit dat hij zelf deze ontwikkelingen wel degelijk betreurt. Een ‘vriend der ongekunstelde natuur’ – wat hij impliciet aangeeft persoonlijk te zijn – ziet volgens hem met leedwezen aan dat plassen en lage venen meer en meer verdwijnen, en dat daarmee ook de plant- en diersoorten verdwijnen die aan deze plassen en moerassen eigen zijn.

Hoewel behoedzaam geformuleerd vormt dit uitgesproken ‘leedwezen’ hiermee een nieuw geluid in de beschrijving van moerasvogelkolonies in de negentiende eeuw. Schlegel en Harting hadden een dergelijk oordeel niet uitgesproken, waar zij de voortgaande ontginningen en de gevolgen daarvan voor de toekomstige vogelstand bespraken.

Maar wat was het nu precies, dat Roelofs zei te zullen betreuren als verlies bij het voortgaande ontginnen en droogmaken? Opmerkelijk genoeg was dit niet zozeer het landschapsbeeld als geheel dat een plas als het Horstermeer hem bood. Hoewel Roelofs bekend stond als schilder van juist het ‘natte’ Hollandse landschap van plassen en watergangen bij uitstek (afb. 5), voerde hij in het *Album der Natuur* de schilderachtigheid van de betreffende plas niet aan als een element van verlies. In plaats daarvan spreekt hij alleen over de waarde van het gebied als een locatie voor natuurstudie, en drukt hij het verlies uit in termen van plant- en diersoorten die zeldzamer zullen worden of zullen verdwijnen. Wat verloren zou gaan is de beschikbaarheid van soorten, en de mogelijkheid om deze soorten te bestuderen.

Roelofs koppelt hierbij het verlies dat hij bespreekt nadrukkelijk aan het Nederlandse grondgebied.⁴⁷ Het zou jammer zijn, is de strekking van zijn betoog, als sommige plant- en diersoorten ‘in de toekomst misschien niet meer als *tot de inlandsche behoorende* kunnen gerekend worden’.⁴⁸ Ook al komen deze soorten elders ter wereld misschien nog ruimschoots voor: uit *onze* plassen en lage venen, uit *onze* watervlakten zullen ze spoedig verdwenen zijn, omdat de

46 Roelofs, ‘Eene kolonie’, 273-274. Tussen de geciteerde openingspassage en deze zinsnede luidt de tekst: ‘Nog niet lang geleden zag men in de nabijheid van Rotterdam een uitgestreken plas, die kleine stukken land, met riet en struiken begroeid, omsloot en waarop eene ontzettende menigte watervogels van allerhande soort nestelden. Velen daarvan zijn zeldzaam in ons land en misschien voor altijd verdwenen; de [plas is drooggemaakt].’

47 Aan het einde van dit artikel plaats ik deze gerichtheid op het nationale grondgebied in een breder perspectief.

48 Ook in de passage die de ondergang van het Schollevaarseiland memoreert (zie noot 46) valt de nadruk op het verdwijnen van diersoorten uit het nationale territorium: ‘Velen daarvan zijn zeldzaam *in ons land* en misschien voor altijd verdwenen’ [cursivering toegevoegd].

voor hen geschikte leefomgeving hier binnenkort niet meer zal bestaan.⁴⁹ Ook in de woorden waar Roelofs het artikel mee afsluit vinden we deze gerichtheid op het nationale territorium terug:

Maar is hun nut niet groot, laat ons wenschen dat wij de dieren nog lang *in ons land* kunnen gadeslaan zooals in de Horstermeer. De studie der levenswijze en zeden van minder bekende diersoorten heeft zijn waarde voor elken beschaafden opmerker.⁵⁰

In het korte artikel van Roelofs over het Horstermeer, dat diezelfde zomer in *Eigen Haard* verscheen, geeft de tekst vooral dierkundige uitleg bij de paginavullende kunstplaat (afb. 4), die de hoofdmoot van de bijdrage vormt. Dat deze houtgravure bij de lezers van het weekblad ook interesse zou kunnen opwekken om zelf eens bij het Horstermeer te gaan kijken is een effect dat Roelofs aanmoedigt:

Zoo onze lezers, *door het zien er van*, misschien nieuwsgierig mochten zijn om het oord te bezoeken, moeten zij de hulp inroepen van Van Dijk, visscher en koopman te Nederhorst-den-Berg; want hij heeft het opzicht over het stuk land en zijne bewoners. Als tijd en weder het toelaten, zal hij u in zijn schuitje er naar toe roeien en kunt gij zijn kuikens een bezoek brengen.⁵¹

Een oproep om zelf de natuur in het vrije veld te gaan bestuderen vormde daarmee een belangrijk element in beide artikelen: voor de lezers van het *Album der Natuur* als een opvoedkundig geformuleerde slotnoot ('de studie der levenswijze en zeden van minder bekende diersoorten heeft zijn waarde voor elken beschaafden opmerker') en voor het bredere 'familie'-publiek van *Eigen Haard* in de vorm van een toeristische aanwijzing.⁵²

Tezamen vormen de artikelen van Roelofs een oproep om het Horstermeer als vogeltoneel te waarderen, zolang het nog zou bestaan. Maar alleen in het *Album der Natuur* ging Roelofs daarbij expliciet in op zijn toekomstverwachtingen voor het gebied. In de bijdrage in *Eigen Haard* staat geen enkele verwijzing naar toekomstig te verwachten ontwikkelingen of het zeldzaam worden van de besproken vogelsoorten. Onder redactie en lezerspubliek van het *Album der Natuur* kon Roelofs 'vrienden der ongekunstelde natuur' vermoeden, en men-

49 Voor zowel de aalscholver als de lepelaar geeft Roelofs in zijn dierkundige beschrijving aan dat het soorten betreft die in verschillende werelddelen voorkomen en op wereldschaal niet speciaal zeldzaam zijn (275, 276).

50 Roelofs, 'Eene kolonie', 278 [cursivering toegevoegd].

51 Roelofs, 'Eene vogelkolonie', 312 [cursivering toegevoegd].

52 Ook in zijn 'Entomologische herinneringen' is zichtbaar hoezeer Roelofs actieve natuurstudie kon aanbevelen als een middel tot verrijking en beschaving: 'Het ware echter te wenschen dat zoovelen die genoodzaakt zijn op het land of in kleine steden en plaatsjes te wonen, genoeg begrip van natuurlijke historie of botaniek hadden om er zich mede bezig te houden. Hoe zou menig leven, nu in geestdodend rondsletteren en koffijhuis loopen verspild, er eene uitkomst door vinden voor de ellende van verveling en een behoedmiddel worden voor het ongeluk. Voor hem die oog en hart heeft voor de natuur, is er geen plek zoo schraal of arm of hij zal er dieren en planten vinden zijne studie waardig.' Aangehaald in Van Heteren en Te Rijdt, *Willem Roelofs*, 181.

sen die het belang van natuurkennis als opvoedingsmiddel onderschreven: potentiële sympathisanten dus voor het leedwezen dat hij in zijn artikel uitdrukte.⁵³ Het bredere publiek van *Eigen Haard* daarentegen wilde Roelofs kennelijk niet verontrusten met zijn kanttekeningen bij de toekomstige ontwikkelingen. Waarschijnlijk verwachtte hij weinig sympathie voor een dergelijk standpunt in een tijdschrift dat de aanstaande ontginning van de laatste grote watervlaktes van Nederland regelmatig met enthousiasme besprak.⁵⁴

In het voetspoor van Roelofs: J.A. Bientjes

Des te opmerkelijker was het dan ook dat een klein jaar later een vervolgartikel in *Eigen Haard* verscheen, waarin het door Roelofs vermeden thema van de toekomst van het Horstermeer nadrukkelijk centraal stond.⁵⁵ Auteur van het artikel was de Utrechtse HBS-leraar J.A. Bientjes, die in deze jaren in verschillende tijdschriften publiceerde over opvoeding en schoolhervorming.⁵⁶ Bientjes had zich laten inspireren om een bezoek aan het Horstermeer te brengen door het eerdere artikel van Roelofs in *Eigen Haard* en door de aanbeveling van enkele vrienden.⁵⁷ In zijn artikel spoort hij nu op zijn beurt de lezers aan om het meer te bezoeken, met als aanvullende toeristische tip dat men de omtrek van het meer ook te voet kon verkennen:

Op dien zoom van drijfzodden, waarop ook de vogelenkolonies hunne nesten bouwen, kan men het geheele Horstermeer rondloopen, mits men zich slechts met een paar flinke waterlaarzen hebbe uitgerust. Als Nederlander heeft men dan tegelijk een stuk echten nederlandschen bodem onder zich.⁵⁸

Het artikel maakt duidelijk dat Bientjes genoot van zijn herhaalde tochten naar het meer, maar tegelijk ook worstelde met de vraag of deze grote plas omwille

53 Zoals Pieter Harting zelf, maar bijvoorbeeld ook de leraren en onderwijzers onder de auteurs en lezers van het blad. 'Natuurkennis als opvoedingsmiddel' is ook de titel van een tweetal programmatische bijdragen van Harting in het *Album der Natuur*, in resp. de jaargangen 4 (1855), 363-373 en 34 (1885), 393-398.

54 Voorbeelden zijn, met aansporing tot resp. het droogmaken van de Zuiderzee en de Waddenzee: J. P. Amersfoort, 'Hoogten en diepten in en om de Zuiderzee', *Eigen Haard* 4 (1878), 247-250 en [anoniem], 'Een bezoek aan de Friesche wadden', *Eigen Haard*, 4 (1878), 454-460.

55 J. A. Bientjes, 'De Horstermeer, thans eene kolonie van schollevaars, vroeger en in de toekomst een woonplaats voor menschen', *Eigen Haard* 7 (1881), 164-167.

56 Vergl. over deze J.A. Bientjes Henk te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbefes* (Den Haag 1992) 111-112.

57 Bientjes, 'De Horstermeer', 164: 'Juist in dat voorjaar [1880, LD] was ook mij door een paar vrienden dit opmerkelijke plekje van den vaderlandschen bodem, als de moeite der kennismaking overwaard, aanbevolen'.

58 Bientjes, 'De Horstermeer', 166. Ook elders in het artikel (p. 165 noot 1) geeft Bientjes nog enkele praktische reisaanwijzingen: 'Boeschoten [de huidige pachter van het meer] woont te 's-Graveland, waar men zich bij zijn kinderen, alvorens sloop te gaan, met vaste en vloeibare spijze laven kan. Het uitstapje naar het Horstermeer wordt dus op eene uitstekende wijze van uit Hilversum over 's-Graveland en terug langs de Vecht of den Rhijnspoorweg gedaan.'

van het algemeen belang niet in een vruchtbare polder zou moeten worden her-schapen.⁵⁹ Bientjes voert hiertoe twee sprekers op in zijn artikel die dit laatste standpunt nadrukkelijk bepleiten: een 'nuchtere' vriend die hem vergezelt op zijn tocht, en de nieuwe pachter Boeschoten, die de bezoekers met zijn roei-boot naar de nestplaatsen brengt.⁶⁰ Ook Bientjes zelf raakt gaandeweg overtuigd van het belang van een drooglegging van het gebied:

Nog eens, mij ging het aan het hart hier vogels en visschen in plaats van menschen te zien wonen. Bij de groote behoefte aan goed weiland, bij het toenemend bezwaar voor jonge landbouwers om zich te vestigen [...] omdat de bevolking te dicht en landerijen en hoeven alzoo te veel verdeeld worden, maakt het een weemoedigen en verbazenden indruk, een zoo aanzienlijke ruimte, met een vruchtbaren bodem, onder water bedolven te zien liggen.⁶¹

Maar hoewel het artikel zodoende eindigt met een openlijke oproep aan overheid en investeerders om het meer spoedig droog te malen, maakt Bientjes niet de indruk geheel en al gelukkig te zijn met dit toekomstbeeld van een nieuwe polder. Daarvoor had hij eerder in zijn verslag met te veel verve het 'echt hollandsch schouwspel' bezongen dat het meer in zijn huidige vorm aan liefhebbers van natuurschoon bood:

Het heuvelachtig en boschrijk Gooi zich verheffend in het oosten, de spitsen der kerktorens van 's Graveland, Nederhorst-den-Berg, Vreeland en Loenen zich coquet leenend tot omlijsting, een hollandsche, d. i. rijk en grillig bewolkte lucht, het golfgeklots van een speelziek water, de vredige riemslag van den rustigen bootsman, het knallend schot van den eendenjager, twee zwermen schichtig opgevolgen lepelaars en schollevaars, ziedaar elementen waardoor een bewonderaar van vaderlandsch natuurschoon, een schildersoog, in hooge mate wordt in verrukking gebracht.⁶²

Ter afronding van zijn verslag probeert Bientjes dan ook een verzoening tot stand te brengen tussen zijn pittoreske sentiment en het 'nuchtere' perspectief dat hij zegt te willen bepleiten. Centraal in deze verzoeningspoging plaatst hij opnieuw de schilder Roelofs, wiens schildersoog ook impliciet in de landschapsschilderingen in het artikel steeds aanwezig is. Er zullen maar weinig mensen te vinden zijn, stelt Bientjes, die een andere toekomst voor het gebied zouden willen wensen dan droogmaking⁶³:

59 Dit zou een teruggang zijn naar een eerdere staat, omdat het Horstermeer, zoals Bientjes in het artikel beschrijft, ook in het verleden reeds als polder was drooggemalen: Bientjes, 'De Horstermeer', 165.

60 Deze Boeschoten had de door Roelofs genoemde Van Dijk inmiddels als pachter van het meer vervangen. Bientjes, 'De Horstermeer', 165 noot 1. De betreffende vriend (die niet bij naam wordt genoemd) was 'noch overdreven dichterlijk gestemd, noch voor het pittoreske dezer wereld allereerst gevoelig'. Ibidem, 166.

61 Bientjes, 'De Horstermeer', 166.

62 Bientjes, 'De Horstermeer', 166.

63 Bientjes, 'De Horstermeer', 167.

Zelfs vermoed ik, dat de heer Roelofs, die ons het beeld heeft bewaard van het natte Horstermeer, met graagte een nieuwe schets zal maken van den drooggemalen polder, waar dan zeker een geheel ander en nog aantrekkelijker schouwspel zijn oog zal treffen, en dat ook hij van harte zal instemmen met den wensch, dat op de plaats, waar nu slechts de riemslag van den eenzamen visscher of toerist, het knallend geweerschot van den eendenjager en het wiekgeklap van aalscholvers en lepelaars weêrklinkt, over eenige jaren het geloei van grazend rundvee, het gekraai van den haan, het van welvaart getuigend maatgeluid van den dorschvlegel, en nog liever het van wetenschap getuigend gesnor en geratel van de nieuwste landbouwwerktuigen gehoord zal worden.⁶⁴

Inderdaad zou niet veel later, al in de winter van 1882 op 1883, het droogmalen van het Horstermeer van start gaan.⁶⁵ Maar een schilderij van Roelofs van een nieuwe polder met snorrende landbouwwerktuigen is er bij mijn weten nooit gekomen.

De eerstvolgende kunstplaat van de hand van Roelofs die in *Eigen Haard* verscheen, toonde in 1882 weer als vanouds een landschap met open water, deze keer met enkele molens (afb. 5).⁶⁶ Een begeleidende tekst werd dit keer door de redactie toegevoegd. Dit korte redactioneel bevatte een opmerkelijk geluid, in het licht van de bijdragen over het Horstermeer die in 1880 en 1881 in *Eigen Haard* waren verschenen. Met het zicht op dit molenlandschap stelde de redactie nu vast dat het niet overal mogelijk, en ook niet overal wenselijk was, dat waterplassen zouden wijken voor de landbouw- en ingenieurswetenschap. Hier en daar in het land zouden plassen en poelen met hun oude molens moeten blijven bestaan, al was het alleen al omdat het belang van de zuivelboer dit vroeg.⁶⁷ Maar het was niet alleen dit economisch belang dat deze gebieden volgens de redactie hun waarde gaf: 'Welk een ramp toch voor Roelofs en zijne geestverwanten, indien de laatste plas met den laatsten watermolen eens werd opgeruimd, en welk een ramp voor de vaderlandsche kunst en kunstvrienden!'

Anders dan een jaar tevoren, toen Bientjes nog voorgesteld had dat een nieuw drooggemalen polder op zijn eigen manier toch ook heel pittoresk kon zijn, werd Roelofs nu dus bevestigd en aangemoedigd in zijn voorliefde om juist het oude drassige Holland tot in lengte van dagen te blijven schilderen.⁶⁸ Daarmee werd de schilderachtigheid van het plassenlandschap nu voor het eerst opgevoerd als een argument om tenminste iets van deze gebieden te willen behouden.

64 Bientjes, 'De Horstermeer', 167.

65 Zie over de droogmaking van het Horstermeer: E.J. Rinsma en J. Snel, *De Horstermeer 100 jaar droog, 1882-1982* (Berkel en Rodenrijs 1982) 33-34.

66 *Eigen Haard* 8 (1882), 125: houtgravure 'Watermolens' met korte redactionele tekst.

67 De nieuw drooggemalen polders met hun bodems van zand en klei werden veelal gebruikt voor akker- en tuinbouw, terwijl rundvee van oudsher werd gehouden in het drassige veenweidegebied, waar weilanden werden afgewisseld door de watergangen en plassen die Roelofs zo graag schilderde.

68 Zozou Roelofs in de jaren hierna de moerasvogels volgen naar het Naardermeer, om daar opnieuw het schouwspel van de kolonie vast te leggen. Zie de afbeelding naar een aquarel van Roelofs, tentoongesteld in 1892, in Jac. P. Thijsse, 'Een document van 't Naardermeer', *De Levende Natuur* 43 (1939), 342-343.

Afb. 5 Houtgravures naar schilderijen en tekeningen van Willem Roelofs, opgenomen in het tijdschrift *Eigen Haard* tussen 1876 en 1882. De vijf 'kunstplaten' van de hand van Roelofs die in deze jaren verschenen (zie ook afb. 4) tonen alle een landschap met open watervlakke, in de vorm van een plas of brede watergang. Met de klok mee vanaf linksonder zijn weergegeven: 'Hollandsch Landschap', 1876; 'Hollandsch Landschap', 1879; 'Waterleliën' 1881; 'Watermolens' 1882.

Een nieuw nationaal sentiment: Van Eeden en Roelofs in 1880

Al in 1860 en 1864 zagen we bij Schlegel en Harting de verwachting dat plassen en veengebieden steeds verder drooggelegd zouden worden, waardoor bijzondere plaatsen als het Schollevaarseiland uiteindelijk zouden verdwijnen. Vanaf 1880 vinden we bij Roelofs en andere commentatoren een meer openlijke afweging van de vraag welke waardevolle zaken hierbij verloren zullen gaan, en of dit verlies te vermijden valt. Waarom juist vanaf 1880 deze afwegingen duidelijker naar voren treden is een vraag die op grond van de beperkte hoeveelheid bronnen die in dit artikel besproken worden niet volledig kan worden beantwoord, maar er is één aspect dat ik hier nader wil belichten.

Zoals we zagen koppelde Willem Roelofs in 1880 zijn waardering voor het schouwspel van de vogelkolonie bij het Horstermeer aan zijn waardering voor het feit dat dit tafereel in *ons* land, op *onze* watervlakten nog te vinden was. Een meer uitgesproken nationaal sentiment is te vinden in de weergave van J.A. Bientjes uit 1881. Hier is de beschrijving doorspekt met aanduidingen als 'een echt

hollandsch land-, neen, waterschap!’ en ‘welk een karakteristiek nederlandsch uitstapje!’.⁶⁹ Zelfs het lopen op drassige bodem koppelde Bientjes aan een vaderlands sentiment: ‘Als Nederlander heeft men dan tegelijk een stuk echten nederlandschen bodem onder zich’.⁷⁰ Een dergelijk expliciet nationaal sentiment was in 1864 bij Pieter Harting nog afwezig, toen deze het bijzondere karakter van de vogelkolonie op het Schollevaarseiland voor zijn lezers aanduidde.⁷¹ En ook de tekst van Schlegel uit 1860 is, hoewel deze de in Nederland voorkomende vogelsoorten beschrijft, eerder met een continentale blik geschreven.⁷²

De hier behandelde publicaties vormen een smalle basis om conclusies over een bredere ontwikkeling op te baseren, maar ook andere voorbeelden wijzen er op dat in Nederland rond 1880 een nieuwe beleving ontstond van de waarde van planten, dieren en landschapsvormen binnen het nationale territorium. Deze ontwikkeling komt overeen met een versterkend nationaal sentiment zoals dat voor de periode vanaf 1880 ook in andere bronnen is aangewezen.⁷³ Het meest sprekende voorbeeld van deze ontwikkeling is afkomstig van de man die enkele maanden voordat het artikel van Roelofs in het *Album der Natuur* verscheen in hetzelfde tijdschrift een oproep deed om de laatste resten van ‘oorspronkelijk Nederlandse’ bossen te gaan beschermen als ‘monumenten van de voormalige natuur van ons land’.⁷⁴

Deze Frederik Willem van Eeden schreef toen al een kwart eeuw over botanische onderwerpen voor dit tijdschrift, onder andere in de vorm van ‘wandelingen’ door de Nederlandse natuur.⁷⁵ Al in de eerste botanische wandeling die Van Eeden in 1866 in het *Album der Natuur* publiceerde stond het idee centraal dat op een enkele plaats nog een ‘laatste overblijfsel’ te vinden was van Hollands woeste, oorspronkelijke natuur.⁷⁶ Zijn wandeling voerde de lezer naar een dergelijke plaats: een bosje in de duinen bij Haarlem. Een dusdanig

69 Bientjes, ‘De Horstermeer’, 164 en 165; en bijvoorbeeld ook 166, ‘een echt hollandsch schouwspel’.

70 Een verschil tussen Roelofs en Bientjes is dat Bientjes zijn vaderlands gevoel vooral verbindt aan het landschapsbeeld als geheel, terwijl Roelofs individuele plant- en diersoorten als ‘inlandsche’ soorten koestert.

71 Harting, ‘Een bezoek’, p. 243 en p. 253. Zowel aan het begin als het einde van zijn artikel noemt Harting de vogelkolonie een gelegenheid om een beeld te krijgen van ‘het oorspronkelijk vogelleven’, in beide gevallen zonder dit te verbinden aan het Nederlandse grondgebied. In het eerste geval ontbreekt iedere plaatsbepaling, en in het tweede geval staat er ‘in deze gewesten’, wat ook op een andere geografische afbakening zou kunnen slaan. Ook in de rest van het artikel ontbreken verwijzingen naar een vaderlands karakter van vogels of landschap.

72 Zie bijvoorbeeld, p. Lxviii: ‘In de meeste bewoonde streken van ons werelddeel is het thans onmogelijk zich een denkbeeld te vormen van de huishouding der vogels, zoo als zij ten dier tijde was [...]’.

73 Zie bijvoorbeeld R. Aerts, *De Letterheren. Liberale cultuur in de negentiende eeuw: het tijdschrift De Gids* (Amsterdam 1997) 388-424. Zie aldaar ook over J.A. Bientjes: 415-416.

74 Zie noot 83 voor het volledige citaat. Deze oproep zou later bekend worden als startpunt van de natuurbeschermingsgedachte in Nederland, doordat Jac. P. Thijse er – in de oprichtingsfase van de Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten – de aandacht op vestigde.

75 Zie over deze Frederik Willem van Eeden senior (1829-1901), de vader van de Tachtiger Van Eeden, onder meer K. van Berkel, *Vóór Heimans en Thijse. Frederik van Eeden sr. en de natuurbeleving in negentiende-eeuws Nederland* (Amsterdam, 2006). Over de botanische wandelingen van Van Eeden zie Dresen, ‘Op weg’, 664-671.

76 F.W. van Eeden, ‘De flora der Hollandsche duinen’, *Album der Natuur* 15 (1866), 33-58, speciaal 35 en 47.

oude bosrest was volgens Van Eeden in beginsel vergelijkbaar met de ruïne van een historisch gebouw:

In haar toch zien wij het getrouwe beeld van Hollands woeste natuur, zooals deze voor eeuwen geweest is. De duinflora is een bouwval, niet minder belangrijk dan de bouwvallen onzer ridderkasteelen.⁷⁷

Nu werden op dat moment in Nederland – en in dezelfde duinstreek bij Haarlem – de eerste initiatieven ontplooid om historische kastelen tegen verval te gaan beschermen.⁷⁸ Bij de bouwvallen van natuurlijke landschappen echter, zo vulde Van Eeden hier aan, bestond geen reden om tot dergelijke beschermingsmaatregelen over te gaan:

Maar de natuuronderzoeker restaureert zijn bouwvallen niet; de aarde is groot; als zij hier geheel verdwenen zijn, vindt hij er elders nog in overvloed. Zoolang echter ook in Holland de bouwvallen der woeste, oorspronkelijke natuur nog aanwezig zijn en nog niet door landbouw en beschaving zijn vernietigd, zoolang hebben wij hier genoeg te zien en een stof ter bearbeiding, die een menschenleven zou kunnen bezig houden.⁷⁹

Net als Harting in 1864 nam Van Eeden in 1866 zijn lezers dus mee naar wat hij hield voor een laatste restant van een landschap uit vroegere tijden. En ook Van Eeden twijfelde er daarbij niet aan dat ‘landbouw en beschaving’ vroeg of laat deze laatste resten uit Nederland zouden verdrijven.⁸⁰ Maar Van Eeden is nog duidelijker dan Harting in zijn stellingname dat geen actie hoefde te worden ondernomen om nog bestaande restanten voor het nageslacht te bewaren. Hoogstens was het zaak om, zolang deze nog aanwezig waren, de daar aanwezige informatie te verzamelen en ‘bearbeiden’. Voor Van Eeden lijkt het voldoende te zijn als deze bewerkingen plaatsvinden: want de aarde is groot, en de natuuronderzoeker vindt ook elders ter wereld nog belangrijk materiaal in overvloed.

Als Van Eeden veertien jaar later een wandeling over de Veluwe beschrijft is van deze opgeruimde wereldblik weinig meer over. In dit artikel uit 1880 klinkt nu een nieuw, veel meer bezorgd nationaal sentiment door.⁸¹ Met grote nadruk geeft hij aan hoe belangrijk het is de ‘oorspronkelijkheid’ van Nederland te le-

77 Van Eeden, ‘De flora’, 35.

78 Zo werd in 1862 een begin gemaakt met de consolidatie van de ruïne van het kasteel van Brederode, die aan de duinrand bij Haarlem gelegen was. H.L. Janssen e.a. (ed.), *1000 jaar kastelen in Nederland* (Utrecht 1996) 216.

79 Van Eeden, ‘De flora’, 35.

80 Deze overtuiging was ook al aanwezig in het allereerste artikel dat Van Eeden in 1854 publiceerde in het *Album der Natuur*: zie noot 3.

81 F.W. van Eeden, ‘Herinneringen aan de Veluwe’, *Album der Natuur* 29 (1880), 161-176+193-214; speciaal 212-214. Ook in zijn wandeling van 1866 was Van Eeden al op zoek naar uitdrukkingen van een ‘oorspronkelijk’ Hollands karakter in vegetatie en bevolking der duinstreek, als een botanisch en volkenkundig fenomeen en als opvoedend karaktervoorbeeld. In dat artikel ontbreekt echter de bezorgde nadruk op het idee dat behoud van deze oorspronkelijkheid een bittere noodzaak is om als volk en als natie vitaal te blijven in het ‘zieke’ Europa.

ren kennen en waarderen, in zowel de vegetatie als de menselijke populatie, om daarmee als volk vitaal te blijven en een toekomst veilig te stellen.⁸² Kennelijk was het dit nieuwe sentiment dat Van Eeden inspireerde om – als eerste *on record* – dit keer wel degelijk op te roepen om de laatste resten van de meest oorspronkelijke Nederlandse bossen voortaan te bewaren voor het nageslacht.⁸³ Het lijkt er hiermee op dat een toenemende waardering voor ‘oorspronkelijke’ natuurtonelen, opgevat als een uitdrukking van nationale eigenheid, in de jaren rond 1880 een rol heeft gespeeld bij het eerste opkomen en propageren van de gedachte om toch liever niet alle woeste gronden in Nederland te ontginnen.⁸⁴

Overigens maakt het gegeven dat de oproep van Van Eeden in het *Album der Natuur* verscheen nieuwsgierig naar de vraag of Roelofs deze bijdrage kende, toen hij enkele maanden later zijn eigen leedwezen bij het aanstaande verdwijnen van plassen als het Horstermeer in dit tijdschrift beschreef.⁸⁵ Maar of Roelofs de bijdrage van Van Eeden nu gelezen had of niet: we mogen aannemen dat hij in ieder geval bekend was met een ander voorbeeld van het in bescherming nemen van een natuurgebied waarvan het voortbestaan door exploitatie bedreigd werd: namelijk de bossen van Fontainebleau bij Barbizon, waar Roelofs zelf als schilder had gewerkt. Hier had – na aandringen van schilders en stemmen in de Franse pers – in 1861 bij keizerlijk decreet een gedeelte van het woud een beschermde status gekregen als *réserve artistique*.⁸⁶ Met het idee en de mogelijkheid van een dergelijk beschermend ingrijpen was Roelofs dus in beginsel vertrouwd: zo al niet via Van Eeden, dan in ieder geval via dit Franse voorbeeld.

Toch koos Roelofs er in 1880 niet voor om in het geval van het Horstermeer een dergelijke beschermende maatregel voor te stellen. En ook Bientjes, die zijn afwegingen over de toekomst van het gebied zo uitgebreid weergaf, kwam niet tot een dergelijk voorstel. Het is goed om hierbij te beseffen dat het gebied dat Van Eeden had willen redden maar een relatief klein moerasbos was geweest van ongeveer 200 hectare.⁸⁷ Bij het Horstermeer ging het letterlijk om

82 Bijvoorbeeld op p. 212: ‘Nederland is toch een goed land, als wij Nederland maar goed kennen, en onze oorspronkelijkheid niet begraven onder slechte vertalingen.’

83 ‘[H]et thans uitgeroeide Beekbergerwoud bij Apeldoorn [was] een van de oorspronkelijkste Nederlandse bosschen. Dit bosch had als monument van de voormalige natuur van ons land niet minder waarde dan oude gebouwen voor de geschiedenis der vaderlandsche kunst, en het redden van zulke merkwaardige plekjes uit sloopers handen moest aan de Koninklijke Akademie van Wetenschappen worden opgedragen.’ Van Eeden, ‘Herinneringen aan de Veluwe’, 173. Zie over dit Beekbergerwoud noot 87.

84 Bij de oprichting en eerste invulling kort na 1900 van de nieuwe *Vereeniging tot Behoud van Natuurmonumenten in Nederland* lijkt een dusdanig nationaal sentiment – gericht op het behoud van een historisch begrepen nationale oorspronkelijkheid – inmiddels een minder grote rol te spelen. Vergelijk hierover Dresen, ‘Op weg’ en Willemien Roenhorst, ‘De natuurlijke natie. Monumentalisering en nationalisering van natuur en landschap in de vroege twintigste eeuw’, *BMGN* 121 (2006), 727–752.

85 De bijdragen verschenen zo kort na elkaar dat hier weinig met zekerheid over valt te zeggen. Het artikel van Van Eeden over de Veluwe verscheen in de zomer van 1880 in afleveringen 6 en 7 van dit maandblad, en had ‘Januarij 1880’ als ondertekening. De uitspraak over het Beekbergerwoud staat in aflevering 6. Het artikel van Roelofs verscheen in aflevering 9, en is niet gedateerd: het is denkbaar dat het al enige maanden ter redactie lag.

86 C. Georgel, *La forêt de Fontainebleau, un atelier grandeur nature* (Parijs 2007) 164.

87 Het Beekbergerwoud was een klein moerasbos in de buurt van Apeldoorn dat rond 1870 was

iets groters.⁸⁸ De heersende opinie was op dat moment in Nederland dat het hele plassengebied ten oosten van de Vecht, van de venen bij Westbroek – zoals Hartsen die in zijn wandeling van 1868 had beschreven⁸⁹ – tot aan het Naardermeer, het beste zo veel mogelijk kon worden drooggemaakt en ontgonnen. De gedachte om een aanzienlijk oppervlak buiten die ontginning te willen laten terwille van watervogels was kennelijk in 1880 nog moeilijk te verdedigen. Het is tenminste precies deze afweging die zich in het artikel van Bientjes uit 1881 als een interne tweestrijd afspeelt: en waarbij Bientjes uiteindelijk beslist dat het beter is om hier mensen te zien wonen, in plaats van vogels en vissen.⁹⁰ Vijfentwintig jaar later echter zou het Jac. P. Thijssse lukken om voor het ongeveer even grote Naardermeer in de pers een andere afweging te laten doorklinken, met bekend resultaat.

Naast de invloed van het hierboven aangegeven nationale sentiment kunnen de in dit artikel besproken bronnen nog een tweede aspect toevoegen aan het huidige begrip omtrent de opkomst van de natuurbeschermingsbeweging in Nederland. Veel bestaande geschiedschrijving op dit gebied neemt aan dat deze beweging rond de eeuwwisseling opkwam, omdat op dat moment het besef ontstond dat de laatste resten ongerepte natuur binnenkort zouden verdwijnen.⁹¹ De in dit artikel besproken bronnen werpen echter een ander licht op de volgorde van deze ontwikkelingen. Al in de jaren 1860 blijken auteurs als Hartsen, Van Eeden, Schlegel en Harting, ieder op hun eigen manier, te voorzien dat landschappen waarin zeldzame vogels of planten op dat moment nog voorkomen weldra niet meer zullen bestaan. Maar daarbij waren deze auteurs er destijds niet van overtuigd dat het nodig – of zelfs mogelijk – was om die ontwikkeling te stoppen. Pas vanaf 1880 beginnen reportages over de laatste resten ‘oorspronkelijke’ natuur in Nederland gepaard te gaan met opmerkingen over de wenselijkheid van het behoud van tenminste de allerlaatste resten. Het toekomstbeeld van een land zonder ‘vrije’ of oorspronkelijke natuur was een onwenselijk vooruitzicht geworden.

Leen Dresen, Afdeling Filosofie en Wetenschapstudies, Radboud Universiteit Nijmegen, Postbus 9010, 6500 GL Nijmegen, L.Dresen@science.ru.nl

gekap om het betreffende gebied in cultuur te kunnen brengen. Zie over verleden en toekomst van dit gebied o.a.: P. J. Veen, *Het Beekbergerwoud: natuurontwikkeling in een voormalig oerbos* ('s-Graveland 1993).

88 Het meer had een oppervlakte van ongeveer 600 hectare.

89 Zie aangehaalde passage aan het begin van dit artikel bij noot 1.

90 Zie eerder aangehaalde passage bij noot 61.

91 Weliswaar bestaat in de meeste studies ook aandacht voor culturele factoren als de opkomst van de Haagse School, de natuurstudie, en het ‘buiten’ wonen en recreëren. Maar veelal ziet men de tegen het einde van de negentiende eeuw intensiverende verstedelijking en industrialisatie als de uiteindelijke aandrijvende factor. Aldus bijvoorbeeld bij H. van der Windt, *En dan: wat is natuur nog in dit land? Natuurbescherming in Nederland 1880-1990* (Amsterdam 1995), 39-40. Voor een meer culturele benadering zie bijv. Van Berkel, *Vóór Heimans en Thijssse* en Roenhorst, ‘De natuurlijke natie’.